

ERMENİ SANATÇILARIN AZERBAYCAN, TÜRKİYE VE KARABAĞ HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ: 18-20. YÜZYILLAR

Hamlet İSAHANLI¹

Giriş

Gözəl Qarabağ, Azərbaycan və Ermənistan, Azərbaycanlı və Ermənilər arasında gərginliyə, qarşıdurma meydanına, düşmənçiliyin alovlanmasına və savaşımlara səbəb oldu. Bu necə oldu? Niyə belə oldu? Nə durur bu məsələnin kökündə? Çıxılmaz vəziyyət, açılmayan düyün necə əmələ gəldi? Düyünü necə açmaq olar? Bu və bənzər suallara cavab axtarışında Azərbaycan və Erməni xalqlarının həyatı və qayğıları barədə Azərbaycan və Erməni ədəbiyyatı və mətbuatında yazılanların kömək edə biləcəyi və onların Erməni-Türk münasibətləri baxımından maraqlı ola biləcəyi düşüncəsindəyəm.

Mən Azərbaycanlıyam. Mən Qafqazlıyam, Qafqazı pis tanımıram. Azərbaycan Türklərindənəm, Gürcüstan'da doğulmuşam. Uşaqlığım və məktəb illərim Gürcüstan'da keçib valideynlərim Gürcüstan'da yaşayıblar. İndi tez-tez Gürcüstan'a gedirəm, evimizə, Tbilisi'yə, Gürcüstan'ın digər yerlərinə, universitetlərə... Şimali Qafqaz'da, Dağıstan'da, Çeçen-İnquş'da, Kabardin-Balkar'da, Krasnodar və Stavropolda olmuşam, gəzmişəm, dincəlməmişəm. Ermənistan'ı, Erməni xalqını tanıyıram. 40 ilə yaxın hər yay Ermənistan dağlarında ailəmlə çadır (dəyə) qurub yaşamışam. Erməni elm və sənət dünyası ilə tanışam. Qafqaz xalqlarının gözəl qonşuluq, əməkdaşlıq, dostluq şəraiti olan dinc Qafqaz evində yaşamasını istəyirəm. Bu, bir zamanlar sanki vardı... Araya nifaq düşdü, xalqlar bir-birinə dəydi. Erməni-Azərbaycan davası közərdi, alışdı, alovlandı, bədbəxtlik gətirdi.

1 Prof.Dr., Hazar Üniversitesi Rektörü, Bakü/Azərbaycan.

Musiqi olan yerdə şeir də var, ədəbiyyat da, teatr da. Qarabağ şairə də, yazıçıya da, həm Qarabağlı yazıçılara, həm də Qarabağ'ı sevən, Qarabağ'ı vəsf edən digər yaradıcı şəxslərə ilham qaynağı olmuşdur.

Şuşalı yazıçı və diplomat - 1919-cu ildə Azərbaycan Cümhuriyyəti'nin İstanbul səfiri vəzifəsinə təyinat alan Yusif Vəzir Çəmən zəminli (1887-1943) öz həyat hekayəsində şəhərin keşməkeşli tarixini vərəqləyir, bu gününü xatırlayır: "Dağ başında yazı-yayı yaşillığa, payızı-qışı dumana və qara bürünmüş bir şəhər təsəvvür ediniz. Bu mənim şəhərimdir... Şəhərin hər nöqtəsi bir tarix söyləyir [...], hərəsi bir kitab, qanlı və dəhşətli bir səhifədir. Mən də bu macərəli şəhərdə dünyaya gəldim. Taleyim bu imiş" ... Yusif Vəzir, Şuşa'da məktəbdə oxuduğu zaman Erməni-Türk münasibətinin necə olması barədə qısa fikir söyləyir: "Erməni-Türk münasibətinə gəldikdə o zaman heç də kəskin bir məsələ deyildi. Geniş kütlə qardaşcasına yaşayır, ortada da heç bir münaqişəli məsələ yox idi: Erməni əməkçiləri – dərzilər, bənnalar, dülgərlər... Türk arasında işlərdilər, kirməlik edərdilər. Geniş kütlə Erməniyə "dınayrı qardaş" deyərdi. Xalq məscid və kilsə ayrılığı ilə belə hesablaşmaq istəmirdi: Türklərin nəzir eləyib, kilsə həyatində qurban kəsdini və Ermənilərin Türk pirinə şam gətirdiklərini çox görmüşəm.⁵

Keşməkeşlərlə dolu həyat keçirmiş Əhməd bəy Ağaoğlu (1969-1939) vətəni - "Qışı kəklikləri, turacları, qırqovulları bol olan Qarabağ"ı, "yayda isə 1200 metr hündürlükdə bir dağın başında qartal yuvası kimi qonmuş, suları buz kimi Şuşa'nı unutmurdu.⁶

1.2. Ermənistan Dağlarında

Mən Sovet dövründə yaşamış, Sovetlərin dünyaya meydan oxuduğu illərdə orta məktəbdə, sonra ali məktəbdə oxumuşam. Sosializmin müsbət və mənfi tərəflərini görmüş insanlardan biriyəm. Zənnimcə, Sosializmdə xüsusi vurğulanan "Xalqlar dostluğu" ideyası bir gerçəklik idi. Müxtəlif dildə danışan, SSRİ-nin ateist dövlət olmasına baxmayaraq ən azı tarixi irs və mədəniyyət baxımından müxtəlif dirlərə mənsub xalqlar dinc-yanaşı yaşayır, bu xalqların nümayəndələri dostluq edir, əməkdaşlıq edir, birgə təhsil alır, ailə qururdular.

Gürcüstanda kəndimiz (Kosalı), rayonumuz (Qardabani, əvvəlki adı Qarayazı) aran yerdədir. Bizim xalqın yay vaxtı Ermənistan Dağlarına, əsasən Lori tərəflərə, Lori'nin cənubundakı səfalı dağlara, yaylağa getmək ənənəsi olub. Arandan dağa köç, səfər həm qoyun-quzu, mal-qaranı otlağa çıxarmaq, həm də istirahət etmək məqsədi güdmüşdür. Xalqımız

5 "Həyatımın 20 ili", Bax: Yusif Vəzir Çəmən zəminli, *Əsərləri*, 3-cü cild, Avrasiya Press, Bakı 2005.

6 Əhməd bəy Ağaoğlu, *Şuşa, Peterburq və Paris xatirələri. Atatürkü iki məktub*, Çapar Yayınları, Bakı 2019, s. 27-28.

yüzcillərlə Qaraxaç adlanan dağlarda, dağ döşündə çadırlar (dəyələr) qurub dincələmişlər; mən və mənim yaşıdlarım və övladlarımız bu ənənəyə sadıq qalmışıq.

Lori bölgəsinin əhalisi qarışıq idi – Ermənilər, Azərbaycan Türkləri, Ruslar. Məskən saldıığımız, dincəldiyimiz dağlarda Borçalı – Qarayazı aşığı ilə yanaşı bəzən Erməni sənət adamları ilə görüşlər də olurdu. Erməni müğənnilərin qarşımızda konsert proqramı ilə çıxış etdikləri yadımdadır. Bu, əlbəttə, Sovet zamanı idi. Erməni müğənnilər Erməni, Azərbaycan, hətta Türkiyə Türklərinin mahnı, şərqlərini həvəslə ifa edirdilər. Bir Türk şərqlərini mən ilk dəfə uşaq vaxtı məhz Ermənistan'da Erməni müğənninin sevə-sevə, şövlə ifa etdiyi zaman dinlədim və sevdim:

Yar saçların lüle - lüle
Yar benziyor gonca güle
O gül benim hayatımdır
Ölürüm de, verməm ele.

Yar, yar aman, yar yar aman
Yar yüregim oldu keman
Kavuşmamız yar ne zaman
Yar, ne zaman, yar, ne zaman?...

Bu şərqlərin Türkiyə'də çox sevildiyini sonralar bildim, onu Zeki Müren, Nesrin Sipahi və digər Türk müğənnilərin ifasında eşitdim.

1.3. Azərbaycan Ədəbiyyatında Ermənilər

Azərbaycan və Erməni xalqlarının dostluğu, amma dini bağların tarixən bu dostluğa xələl gətirməsi, faciələrə səbəb olması Azərbaycan ədəbiyyatında geniş əks olunmuşdur. Məşhur *Əsli və Kərəm* dastanı Azərbaycanlı oğlan Kərəm ilə Erməni qızı Əslinin məhəbbətinə və bu məhəbbətə mane olan, onu faciəyə döndərən keşişin – Əslinin atasının zalımlığına həsr olunmuşdur. Vüsala çata bilməyən Kərəm'in od tutub yanması *Yanıq Kərəmi* aşığı havasında öz əksini tapmışdır. *Əsli və Kərəm*, eləcə də *Koroğlu* və *Aşığı Qərib* kimi Azərbaycan dastanları Ermənilər arasında da çox populyar olub; hətta bu və digər Azərbaycan dastanlarının Ermənicə fərqli variantları da əmələ gəlmişdi, bu dastanlar Erməni həyatına uyğunlaşdırılıb, Erməniləşdirilmişdi.

Azərbaycan ədəbiyyatında digər millətləri, o cümlədən, Erməniləri aşağılayacaq əsərlər yox dərəcəsidir; tam əksinə, Azərbaycan maarif-

çiləri xalqımızın oxumaq, məktəbləşmə, teatr və qəzet işi kimi məsələlərdə gecikməsini qeyd etmiş, *qonşularımıza baxın* demişlər. Mən hansısa əsərində Erməni və ya Gürcü xalqına düşmən mövqedə dayanan tanınmış Azərbaycan şair və yazıçısı tanımıram. Əlbəttə, 1988-ci ildən üzü bəri yeni ədəbiyyatda Erməni siyasi ideologiyasını tənqid edən, hətta həddini aşan hirs dolu yazılar meydana çıxmışdır, ancaq onlar böyük ədəbiyyata aid deyil. Mövcud olduğu bütün dövrlərdə Azərbaycan şair və yazıçıları Erməni və Azərbaycan Türkü gənclər arasındakı sevgilərdən söz açmışlar. Xristianlığı müsəlmançılığa qarşı qoymamış, özünütənqidə, özünülağa, satira və yumora geniş yer vermişlər.⁷

Bu yerdə Molla Nəsrəddin'dən bir lətifə:

Molla ağlayan bir Erməni qadınından nə üçün ağladığını soruşur. Qadın "oğlum dönüb müsəlman olub, ona görə ağlayıram" deyir. Molla onun dərdinə şərikin çıxır: "Ağla, bacı, ağla! Dərdin ağlamalı dərd imiş. Hələ sənin bir oğlun müsəlman olub belə ağlayırsan, bəs mən başıma nə daş salım ki, mən bədbəxtin oğlanlarının hamısı müsəlmandır".⁸

2.1. Çar Dövrü Erməni Qəzetləri Azərbaycan Türkləri Haqqında (19-cu Əsr)

Maarifçilik və mədəniyyətin inkişafı yolunda fəvqəladə işlər görən bir dəstə Azərbaycan ziyalısının əməyi boşa çıxmıdı. Məktəblər şəbəkəsi, ədəbiyyat və qəzet-jurnal işi, musiqi və teatr fəaliyyəti Azərbaycan cəmiyyətinin modernləşmə yoluna işıq saçdı, milli zəmin üzərində qurulan mədəniyyətin əsasını möhkəmlətdi. M.F. Axundov'un başladığı, Həsən Bəy Zərdabi'nin davam etdirdiyi maarif-mədəniyyət quruculuğu 19-cu əsrin sonları və 20-ci əsrin ilk 10-15 ili ərzində böyük vüsət aldı. Sənayenin və şəhər həyatının inkişafı, milli burjuaziyanın xeyriyyəçilik işi mədəni canlanmanın davamlı olmasını təmin etdi. Bu inkişafı iç-içə yaşayan qonşu xalqların ziyalıları və mətbuatı görür və qeyd edirdi, xüsusilə Azərbaycanlılarla iç-içə yaşayan Ermənilərin mətbuatı Azərbaycan Türklərinin həm nöqsanlarını, həm də uğurlarını müşahidə edir, təhlil edir, təbrik edirdi. Bu barədə məlumatlar üçün Kövsər Tarverdiyeva'nın araşdırmasına, onun əsasən 1870-1920-ci illər arasını əhatə edən monoqrafiyasına müraciət edirəm.⁹

Ermənilər qəzet nəşri işində çox fəal idi, Madras, İstanbul, İzmir, Tiflis, Bakı və digər yerlərdə qəzetləri vardı. Erməni qəzetlərində 1872-ci ildə Tiflisdə nəşrə başlayan liberal *Mışak* (İşçi) qəzeti uzunömürlü oldu (1972-1920).

7 Hamlet İsaخانlı, *Mənim Qarabağım və ya Qarabağ diyyünü*. 1-ci hissə, Xəzər Xəbər /Kharzar Review, № 402-403, № 404-405, № 406, № 407, 2021.

8 *Molla Nəsrəddin Lətifələri*, Bakı 1965, s. 92.

9 Kövsər Tarverdiyeva, *Azərbaycan mədəniyyəti Erməni dövrü mətbuatında*, Yazıçı, Bakı 1985.

Mşak qəzeti xan qızı Natəvan'ın Şuşaya su çəkdiməsi və bununla Ermənilər daxil olmaqla bütün Şuşalılardan su ilə təmin olunduğu barədə xəbər vermişdi: "Mehdiqulu xanın xeyirxah, səxavətli, alicənab, hörmətəlayiq qızı şəhər camaatının bu mühüm işə fikir vermədiyini görüb, öz şəxsi vəsaitindən böyük bir məbləğ ayırıb... şəhərə içməli su gətirməyi qərara alır. Üç ildir ki, yeri qazdıraraq, saxsı trubalar içərisi ilə su çəkdirir... Keçən ilin oktyabr ayında xanın alicənab qızı böyük şadlıq əlaməti olaraq şəhərin Azərbaycan, Rus, Erməni camaatını dəvət edərək, qoyunlar kəsdirib suyun ətrafında Avropa qaydasında qonaqlıq verdi... Həmin su bir aya şəhərə gətiriləcəkdir. Xan qızı bu suyu iki hissəyə böləcəkdir: bir hissəsi Erməni məhəlləsinə, bir hissəsi isə Müsəlman məhəlləsinə veriləcəkdir. Erməni camaatı xan qızının bu xeyirxah əməli sayəsində uzun illər ehtiyacında olduqları su ilə təmin olunacaqlarına sevinirlər".¹⁰

Mşak qəzeti 1898-ci il dekabrın 7-də Tağıyev teatrında N. Vəzirovun "Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük" və "Ev tərbiyəsinin bir şəkli" pyesləri əsasında hazırlanmış tamaşa barədə məlumat verir, tənqidi qeydlərlə yanaşı xoş xəbərlər verir: "Salon dolu idi. Əsas tamaşaçılar azərbaycanlılar idi", "Lojalar arxasında oturan qadınlar da diqqətəlayiq idi", "Nəhayət qadınların insan kimi cəmiyyət içərisinə çıxmaları, teatra getmək hüququ qazanmaları sevindirici idi. Qonşumuz Azərbaycanlıların bu tərəqqisini alqışlayırıq"¹¹

Görkəmli yazıçı və siyasətçi Nəriman Nərimanov'un şəxsiyyəti, əsərləri, maarifçilik fəaliyyəti Erməni mətbuatında yüksək qiymətləndirildi. "Əvvəlcə türklər çox geridə qalmışdılar. İndi isə onlarda böyük bir hərəkət başlamışdır... Nərimanov 28 yaşlı tərifəlayiq meyllərə, həvəskar ruha malik bir gənkdir" yazan müəllif – yazıçı, jurnalist və ədəbiyyatşünas Vrtanes Papazyan, Nərimanovun yaratdığı (1894-cü ildə - H.İ.) kitabxana-qiraətxanadan söhbət açır. "Onun kitabxanası Bakıda Erməni kilsəsinin yanında yerləşir. Buraya 25-30 adda rus, Erməni, gürcü və türk dillərində qəzetlər alınır". Müəllif İstanbuldan, Qahirə'dən, Sofiya'dan, Təbriz'dən qəzetlər alındığını, həmçinin rusca, türkcə kitabların olduğunu qeyd edir, oxucu fəallığına və sayına təəccübünü gizlətmir: "Getdikcə qəzet oxumaq tələbata çevrildi, hətta seyid və mollalar belə qəzetləri oxumaq üçün evlərinə aparırdılar". Oxucu sayı barədə: "bunlar o qədər yüksək rəqəmlərdir ki, bəlkə də çox Erməni kitabxanalarına nəsib olmurdu. Axırda qəzetlər əldən-ələ keçib cırcında vəziyyətə düşmüşdülər".¹² *Mşak*, *Daraz* kimi Erməni məcmuələri də Nərimanov'un fəaliyyətini təqdirəlayiq sayırdı: "Türklərə bu saat Nərimanov kimi adam lazımdır... İstər öz xalqlarına

10 *Şuşadan məktub*, 1873, 13 sentyabr, № 35, bax. *Age.*, s. 59-60.

11 *Mşak*, 1898, 16 dekabr, № 230, bax. *Age.*, s. 21-22.

12 Vrtanes Papazyan, "Qafqaz Türklərinin ədəbiyyatı haqqında bir neçə söz", *Murç*, Tiflis, 1896, № 6. Bax. *age.*, s. 67-69.

və istərsə də bəşəriyyətə xidmət etmək istəyən türk ziyalıları N. Nərimanov'dan nümunə götürməlidirlər.¹³ Nərimanov'un, *Nadanlıq, Dilin balası* və *Bahadır və Sona* əsərləri çox çəkmədən Ermənicəyə tərcümə edilmişdi.

2.2. Çar Dövrü Erməni Qəzetləri Azərbaycan Türkləri Haqqında. 20-ci əsr

Həyat qəzetində Bakı'nın həyatı, xeyriyyəçiliyin inkişaf üçün həlledici olması və bu işdə Ermənilərdən nümunə götürmək barədə dərc olunmuş yazını *Harac (İrəli)* qəzeti Ermənicəyə çevirib oxucularına təqdim etmişdi: "...Bakıda olan Erməni cəmiyyəti-xeyriyyəsi 40 il əvvəl təşkil olunmuşdur. O zamanlar Ermənilər Bakı'da çox az idilər, cəmi 10-15 ailə olardı (kursiv mənimdir – H.İ.). Quberniya şəhəri Bakı'ya köçəndə (1859-cu il Şamaxı'da baş verən böyük zəlzələdən sonra Quberniya mərkəzi Şamaxı'dan Bakı'ya köçürülmüşdü – H.İ.) onlarla tacirlər gəldi. Onların inkişaf etmişləri, universitet qurtarmışları bizdən çox idi. Onlar milyonlar sahibi oldular. Bunlardan biri doktor Rustanyan, Xeyriyyə Cəmiyyəti düzəltdi. Elə bir Erməni qalmadı ki, ora maddi kömək eləməsin. Erməni'nin inkişaf etmək cəhdini sübut üçün bir misal kifayətdir. O zaman Bakı'da üç Qarabağlı Erməni var idi. Onlar su satmaqla məşğul idilər. Sonradan onlardan ikisi milyonçu oldu. Su satan Karapet iclasın açılmasını eşidərkən eşşəyini qapıya bağlayıb içəri girdi. Çətinliklə adamları yara-yara iclasın sədrinə təqdim olunub dedi: "mənim uşağım yoxdur, Erməni uşağının oxuması üçün iki-üç illik qazancımı verirəm. Onlar mənim balalarımdır... Karapet su satmaq sənətilə də öldü, amma öz xalqına kömək etməkdən geriyə durmadı".¹⁴

Mşak qəzeti Şuşa şəhərində Azərbaycan Türklərinin maarifdə əldə etdikləri inanılmaz uğurlardan söhbət açır, onlardan ibrət götürməyə dəvət edir: "Türk məktəblərinə girirsən, adam gözlərinə inana bilmir. Məgər bunlar iki il bundan qabaq bizim gördüyümüz Türk qardaşların, bizim qonşularımızın məktəbləri deyilmi? Budur, oxuyub püxtələşmiş Türk müəllimlərinin rəhbərliyi ilə 40-60-a qədər bir formada geyinmiş körpələr skamyalarda oturub Rus dili və ana dili dərsi keçirlər... Sən həmvətənli Türklərin gənc nəslinin, gələcək vətəndaşlarının təhsilini görüb sevinirsən".¹⁵

Bakı *Qordz (Qaydz?)* qəzeti Türklərin kitabxana işində daha irəlidə olduğu barədə yazırdı: "Qonşumuz Türklərin iki kitabxana və bir qiraətxanaları olması etibarilə bu sahədə bizdən qabaqcıl olduqlarını sevinc hissi ilə qeyd edirik. Bu cəhətdən Ermənilər çox laqeyddirlər... İndi kitabxanaları olmaması bir tərəfə qalsın, bu haqda heç fikirləşən də yoxdur".¹⁶

13 *Mşak*, 1901. № 15. *Age.*, s. 72.

14 1906, 26 yanvar. № 9. *Bax, age.*, s. 169-170.

15 "Şuşadan" 1908, 15 yanvar, № 20. *Bax, age.*, s.172.

16 "20-ci əsrdə". *Qaydz.* 1908, 30 dekabr, № 91. *Bax., age.*, s. 174.

Tiflis *Surhandağ* qəzeti 20 il ərzində Bakı və Azərbaycan Türklərinin təəccüblü dərəcədə böyük və sürətli inkişafından danışır, o yazının müəyyən məqamlarından yan keçmək olmur: "Bakının mənə bağışladığı ciddi təəssüratı, hisslərimi, qeydlərimi yazılı bildirməkdən çəkinə bilmədim... 20 il bundan əvvəl bütün məşhur həkimlər, mühəndislər, texniklər, hüquqşünaslar, arxitektorlar Erməni idi. Neft aləminin bütün işlərinə bunlar rəhbərlik edib yol göstərirdilər... İndi əsas rolu yəhudilər oynayır... Öz mədənilikləri ilə lovgalanan Ermənilər nəinki yəhudi ziyalıları ilə yarışa bilmirlər, bəlkə onların yerlərini türk ziyalılarına veriblər. Türk camaatının ayılması, elmi, mədəniyyəti açıq ağışla qarşılması sevindirici haldır... Bu gün Türklər öz zavodları ilə meydana çıxmağa bildilər... Türklər Bakıda yalnız bez fabriki deyil, dəmir və sair zavodlar da tikdilər. Onların dəmir sap, bundan düzəldilən mıx və çuğun istehsal edən zavodları da var. Hər cür kiçik satış bazarında üstün rol oynayırlar. Manufaktura, yeyinti, içki, hər cür satışları mənimsədikdən sonra kitab dükanları, cildxana, kağız dükanları, hətta dəllək dükanları da tədricən Türklərin əlinə keçibdir... Onlar gündəlik, həftəlik qəzetlər də təsis ediblər. Poçtalyonların onları necə geniş miqyasda yaydıqlarına ancaq qibtə edilə bilər... Yatmış Türklər üçün qıraət sevimli məşğələ olmuşdur. 20 il əvvəl meyxanaların, mehmanxanaların və ictimai evlərin yağlı müştəriləri olan Bakı Türkləri, bu gün tamamilə ayıq işə başlamışlar."¹⁷ *Yenidən doğulmaq arzusu onların şüurunda elə yayılmışdır ki, tezliklə Türklər bizim mədəni qabiliyyətləri ilə lovgalananlarımızı nəhəng addımlarla ötcəklər...*" (kursivlər mənimdir – H.İ.)

Azərbaycanlılar Avropasayağı maarif və ictimai-siyasi həyata qonşuları Erməni və Gürcülərdən bir qədər gec qonşulsalar da, 20-ci əsrin əvvəllərində çox gücləndilər.

2.3. Çar Dövrü Erməni Qəzetlərində Ü. Hacıbəyov'un Opera və Operettaları

Tiflis'də Ermənicə nəşr olunan *Surhandağ* (*Qasid*) qəzetində "Azərbaycanca opera" adlı yazıda 1909-cu il noyabrın 30-da Bakıda Üzeyir Hacıbəyov'un *Şeyx Sənan* operasının tamaşaya qoyulması, teatrın müxtəlif təbəqədən olan insanlarla, o cümlədən "alovlu Azərbaycan gəncləri ilə" dolu olması xəbəri verilir, "Bakının Azərbaycanlı ziyalıları yorulmaq bilmədən işə başlamışlar."¹⁸ Onların bu işləri ictimaiyyətə *qibtə ediləcək bir gələcək* vəd edir" (kursiv mənimdir – H.İ.). Atrpet adlı bu müəllif əsərin opera tələblərinə cavab vermədiyini, "şərq havalarını qərb havaları ilə qatib qarışdırdığını" iddia etməklə yanaşı onun cəlbədicisi, xoşagəlməli olduğunu deyir. O, hörmət doğuracaq həssaslıqla Azərbaycanın çox inki-

17 *Surhandağ*. Atrpet. 1909, 5 dekabr, № 24. Bax. *Age.*, s. 175-176.

18 1909, 6 dekabr, № 39. Bax, *age.*, s. 33-34.

şaf etdiyini, bəlkə intibah dövrünə qədəm qoyduğunu yazır: "Gündəlik qəzetlər, yumoristik, elmi məcmuələr, dramatik, musiqi, incəsənət, ədəbi klublar... bütün bunlar oyun deyil, bəlkə intibahın başlanğıcıdır, Muxtarov kimi bir neft istehsalçısı gündəlik qəzet saxlamaq üçün 75 min manat xərcləyir və neçə-neçə Muxtarovlar xalqın intibahının sürətlənməsi üçün öz pul kisələrinin ağzını açıblar". Ümumilikdə müəllif Azərbaycanlıların bu sahədəki fəaliyyətini Ermənilərin fəaliyyətindən üstün qiymətləndirirdi. Atrpet'in son akkordu da maraqlıdır: "Bütün bunlardan sonra Bakı Türkləri bu başlanğıc işinə elə rəğbətlə yanaşdılar ki, onun onda bir hissəsinə Ermənilərin tam hüquqla Avropa kompozitorları sırasına salına biləcək Qara Mirzələrini və Çuxacyanlarını layiq görməmişlər".¹⁹

Qeyd. Üzeyir Bəy'in xüsusi Avropa musiqi məktəbində təhsil almadığını deyən oponentləri və bəzi həmkarları ona Avropa musiqi texnikasını tam bilmədiyini irad tuturdular. Onlar, zənnimcə, bir şeyi unudurdular – Üzeyir Bəy misilsiz dahi idi, Avropa texnikasını, necə deyərlər, göydə tuturdu və onu şərq musiqisinə tətbiq edərkən şərq musiqisini korlamır, əksinə, ona yeni kolorit verirdi.

Qeyd. Kristapor Kara Murza (1853-1902) Krım'da anadan olmuş və yaradıcı həyatı Tiflisdə keçən bəstəkardır. Əsasən Erməni mahnıları əsasında xor qrupları yaratması ilə tanınmışdır. İstanbullu Tiqran Çuxacıyan (Türkiyə'də: Dikran Çuhacıyan, 1837-1898) isə Türkiyə və Erməni musiqi tarixində mühüm yer tutan bəstəkardır. Avropa musiqi texnikasından istifadə edən ilk şərqli sayılır. Ən populyar əsəri *Leblebici Horhor Ağa* operettası olmuşdur (1875); onun əsasında 1934-cü ildə Türkiyə'də film çəkilib. *Arifin hilesi* (operetta, 1874), *Zemire* (opera, 1890) və ilk Erməni operası sayılan *2-ci Arşak* (1873) kimi əsərlərin müəllifidir.

1914-cü ildə Ü. Hacıbəyov'un "Arşın mal alan" və "O olmasın, bu olsun" operetaları Erməni dilinə tərcümə olunub Tiflis, İrəvan və Bakı'da tamaşaya qoyulmuşdu. Bu əsərlər əməlli-başlı müzakirə mövzusunə çevrildilər; onlar barədə mübahisəli və qərəzli rəylər (həmçinin, azərbaycanlılar tərəfindən) yazılsa da, həzz alıb tutarlı tərif yazanlar az deyildi. Tanınmış Erməni aktyoru Adam Vruyr (1863-1924) *Horizon* qəzetində dərc olunmuş mənfə rəyə cavab vermişdi: "Arşın mal alan, O olmasın, bu olsun operalarının xalqımız arasında tapdığı müvəffəqiyyət həqiqətən diqqətəşayan bir hadisə hesab edilməlidir... Xalq təsvirə gəlməyən həvəslə qəlbə zövq verən musiqiyə və qonşu xalqın gülməli adətlərinə doğru meyl göstərir... *Haqlı olaraq bu əsərlər Erməni operettasının gələcək işinin əsasını qoyur* (kursiv mənimdir – H.İ.)... Pyeslərin əyləncəliliyinin ən böyük sirri də musiqisindədir".²⁰

19 Age., s. 35.

20 1915, 20 dekabr, № 286. Bax, age., s. 46-48.

Qeyd. Üzeyir Bəy öz içimizdə “Arşın mal alan”ı heçə sayanlara qısa və məntiqli cavab verir (1924): “Burasını dəxi qeyd etməyə məcburam ki, Türk opera və operettalarından “Arşın mal alan” hər yerdə rəğbət qazanıb, dildən dilə tərcümə edilib, Gürcüstanda, Ermənistanda, yüzlərcə dəfə oynandıqdan sonra Rusiya’ni, Türkiyə’ni, İran’ı, Fransa’ni, Amerikan’ı, İspaniya, İtaliya və Misiri dolaşib, Azərbaycan teatr və musiqisini hər bir yerdə nümayiş etdirdiyi bir zamanda vətəndaş Samit’in (maarif nazirinin müavini Tağı Şahbazi’nin təxəllüslərindən biri²¹ – H.İ.) bu əsərin səhnədən qaldırılmasını və qadağan edilməsini tələb etməsinə heç bir məna verməyirik.²²

Arşın mal alan 1915-1916-cı illərdə Gürcü və Rus dillərinə də tərcümə olunmuş və tamaşaya qoyulmuşdu. Tiflisli Erməni aktyor Setrak Maqalyan Əsgər rolunu dörd dildə - Azərbaycan, Erməni, Gürcü və Rus dillərində oynamışdı. Əsərin Ermənicəyə ilk tərcüməsi də S. Maqalyan’a məxsusdur. Erməni aktyor truppasının ifasında *Arşın mal alan* müxtəlif ölkələrdə - ABŞ-ın əksər böyük şəhərlərində, Hindistan’da, Yaxın Şərqdə və Rusiya’da dəfələrlə tamaşaya qoyulmuşdur (1915-1921-ci illər arasında 800 dəfə; burda səhv, artıq sifir yoxdur - səkkiz yüz dəfə!). Erməni “Arev” (“Günəş”) qəzeti *Arşın mal alan*’ın Bakı’da Erməni dilində 40-cı dəfə tamaşaya qoyulmasını və Şekspir’in tamaşalarından çox bu tamaşaya getmələrini Erməni tamaşaçılarının zövqünün kasıblığı kimi qiymətləndirmiş, tamaşada oynayan Erməni aktyorları təhqir etmişdi²³. Yenə də A. Vruyr cavab yazmış və tamaşaçıların nə üçün *Arşın mal alan*’ı üstün tutma səbəbini göstərmişdi: “Yeni Amerika açmağa ehtiyac yoxdur...O günahsız *Arşın mal alan*’da ictimaiyyət öz qəlbinə yaxın, onun başa düşdüyü, ona çatan, əziz musiqi ahəngli havalar tapır və zövqlə ona qulaq asır. Bəlkə də əsərin çox nöqsanları var. *Qoy bizim yazıçılar ondan yaxşısını yarada bilsinlər* (kursiv mənimdir – H.İ.). İctimaiyyət məmnuniyyətlə qulaq asacaq. O, sözsüz demək olar ki, mahnı və musiqinin həsrətini çəkir”.²⁴

Tədqiqatçılar S. Maqalyan’ın və operettanı satmaqla məşğul olan digər şəxslərin müəllif hüquqlarını pozduğunu, *Arşın mal alan*’ın tamaşa afişalarının çoxunda (məsələn, ABŞ-da) Üzeyir Hacıbəyov’un adının yazılmadığını irəli sürmüşlər.²⁵

Musiqidə plaqiat məsələsinə Üzeyir Bəy də toxunmuşdu (1924): “Azərbaycan’da özlərindən əsər yaradan bir çox Avropa musiqişünaslarından başqa, bir neçə Şərq musiqişünasları vardır. Bu musiqişünaslardan Av-

21 Üzeyir Hacıbəyov, *Seçilmiş əsərləri*, “Yazıçı”, Bakı 1985, s. 183.

22 *Ağ.*, s. 623.

23 “Arev”, 1916, 20 yanvar, № 27.

24 “Arev”, 6 fevral, № 27. K. Tarverdiyeva. s. 48-51.

25 (<https://en.calameo.com/read/0062077563b7b72b85460>, <https://news.day.az/society/322788.html>, <https://irs-az.com/new/pdf/1275828355675099135.pdf>

ropa'da təhsil görmüş və Bakı'da xormeyster olan Anton Mailyan'dır ki, bir neçə kiçik nəğmələri vardır. Bununla fəxr etmək kafi deyilmiş kimi başqalarının əsərlərini də xorda oxudaraq öz musiqisi adlandırır. Bu nəğmələrdən biri "Şah İsmayıl" operasından "haydı qızlar!" nəğməsidir ki, müsəmirə vaxtı proqramda öz musiqisi olduğunu göstərir. Bundan əlavə "Ay yoldaşlar!" nəğməsini notaya alaraq öz musiqisi hesab edir..."²⁶

Üzeyir Bəy öz opera və operettalarının Ermənilər arasında populyarlığından, sözsüz ki, həzz alır və bunu felyetonlaşdırır; bu felyetondan bir parça:

"Yazıq Ermənilər! Yenə yazıq Ermənilər! Axı sizə kim qarğış etmişdi? Kimin ahü nəvası sizi tutdu? Kim sizə dua elədi ki, axırda siz də mübtəla oldunuz?"

-Nəyə?

-Operaya, operettaya!

Yazıq Ermənilər! Yenə yazıq Ermənilər! Aya siz görmədinizmi ki, necə bu opera Müsəlman millətinin evini yıxdı? Aya siz özünüz görmürsünüz-mü, eşitmirsinizmi ki, Qafqaz müsəlmanları bu opera meydana çıxandan bəri necə xarab olublar?"

Üzeyir Bəy "Əsli və Kərəm", "O olmasın, bu olsun", "Leyli və Məcnun" və "Arşın mal alan" kimi məşhur opera və operettalarının Azərbaycan'da necə populyar olduğunu, tacirlərin, bəylərin, qoçuların, arvadların zövqünü, həyatını necə dəyişdirdiyini yazır. Və davam edir:

"Yazıq Ermənilər! Yenə yazıq Ermənilər! Bəs siz ki, bizdən ağıllı idiniz! Məgər siz bilmirsinizmi ki, opera pis şeydir, musiqi ziyandır! A yazıq Ermənilər, nə üçün özünüzü bəlaya salıb "Arşın mal alan"ı, "Məşədi İbad"ı öz dilinizə çevirdiniz, a bədbəxtlər?!"...²⁷

2.4. Erməni Əsilli Sənətkarlar və Azərbaycan. 18-19-cu Əsrlər

Azərbaycan Türkcəsi Qafqaz'da ən çox danışılan və üstəlik, şeir və musiqi dili idi. Yüzlərlə Erməni aşığı türkcə yazıb-oxuyurdu. Azərbaycan musiqisini, o cümlədən, muğam və xalq mahnılarını, aşıq sənətini Ermənilər də çox sevmiş, heyranlıqla dinləmiş, özləri də oxumuş və yazmışlar. Erməni və gürcü məclislərində Azərbaycanlı xanəndələrin oxuduqları yaxşı məlumdur; 18-19-cu əsrlərə aid misallar kifayət qədərdir.

Tiflisdə doğulan Erməni əsilli şair Sayat - Nova (1712-1795) şeirlərini üç dildə - Ermənicə, Gürcücə və Azərbaycan Türkcəsi'ndə yazmışdır. 200-dən artıq şeirləri qalmışdır, onların yarısından çoxu türkcədir. Sayat-Nova bəzi şeirlərində hətta dörd dildən - Türk, Fars, Erməni və Gürcü dillərin-

26 Üzeyir Hacıbəyov, *Seçilmiş əsərləri*, "Yazıçı", Bakı 1983; s. 184.

27 *Ağ.*, s. 434-435.

dən istifadə etmişdir. Onun Azərbaycan Türkcəsi'ndən Ermənicəyə tərcümələri də mövcuddur - məsələn, "Ağlaram" rədifli qoşma; o, üstəlik, Türkcə yazdığı bəzi öz şeirlərini də Ermənicəyə tərcümə etmişdir.

Sayat - Nova'nın türkcə aşiq və xalq ədəbiyyatı məharətini göstərən maraqlı bir rəvayət mövcuddur:

"Yad bir aşiq rastlaşdığı və tanımadığı Sayat - Nova'dan soruşur: Aşiq Sayat Novanı tanıyırsanmı? Sayat - Nova cavab verir: bilmənəm, görmənəm, tanmənəm. Bu cavabdakı ikili mənanı duymayan yad aşiq "sənə inanmıram, axı onu hamı tanıyır, tərifləyir" deyir. Sayat - Nova bu dəfə "inanmənəm" deyir. Nəhayət, Sayat - Nova'nın sözlərindəki ikili mənanı anlayan aşiq utanıb gedir. Sayat - Nova'nın ilk cavabı: "bil, mənəm", "gör, mənəm", "tanı mənəm", son sözü isə "inan, mənəm" kimi qəbul edilə bilərdi".²⁸ Sayat-Nova'dan üç kiçik parça:

"Birisi diyər: Sayat Nova haradan?

Birisi Hind diyər, biri Həmədan.

Vətənim Tiplizdir, səmti-Gürcüstan

Anam Havlabarlı, atam Hələbli.

.....

Yalanı gerçəyə qatmağa gəlmiş

Soğulcan ilana çatmağa gəlmiş

Qarğa bülbül kimi ötməyə gəlmiş

Qəfəsə də enmək istər. Enərmim?

Enməz, əfəndim, ey!

.....

Bağda gülsən, dağda lala

Görən çəkər dərdü bala

Sayat-Nova diyər valla

Nazlı yarın dustağıyam".²⁹

Xaçatur Abovyan (1805-1848) Türk (Azərbaycan) dilinin şirinliyi, poetikliyi və melodikliyi, qramatik xüsusiyyətləri, bayatı və aşiq musiqisi kimi Ermənilərin çox sevdiyi şeir və musiqi məclisləri barədə yazmışdı. Onun fikrincə "yeni Erməni dilinin yarısı Türk və Fars sözlərindən ibarət-

28 В.С. Налбадян. Певец человека и любви. А., 1982, VII, 8, 25.

29 1. <http://zim.az/edebi-elaqeler/2305-sayat-novann-azrbaycan-dilind-yazd-eirrlrl.html>.

2. Sayat Nova. Bakı 1963, s. 19.

dir".³⁰ O, Ermənilərin Türkcə mahnı, nağıl yaratdıqlarını deyirdi.³¹ X. Abovyan Azərbaycan və Kürd xalq şeir və mahnılarını toplamışdı; onların ən azı bir qismini nəşr olunmaq üçün Mirzə Şəfinin Almaniyalı tələbəsi və dostu F. Bodenstedt'ə vermişdi.

Abovyan əsərlərində çoxsaylı Azərbaycan sözləri, o cümlədən atalar sözləri işlədirdi. *Türk qızı* hekayəsində müəllif öz qəhrəmanının dililə "etiqladımız bir olmasa da, ürəklərimiz ki, birdir" deyir.³² Abovyan'ın və 19-cu əsr, qismən də 20-ci əsr Erməni yazıçılarının əsərlərindəki surətlər xalis Erməni adlarından çox müsəlman adı daşıyırlar. Cəfər Cabbarlı və digər Azərbaycan yazıçılarının Erməni obrazları da əsasən Müsəlman, xüsusi halda Azərbaycan adları daşıyırlar. Bu, əlbəttə yazıçının təxəyyülü, istəyi deyildi, gerçək həyatı əks etdirirdi.

Qeyd. Erməni adlarının çoxu Türk və Fars adlarından götürülürdü. Çağdaş zamanımızda bu meyl azalıb. Amma, Erməni soyadlarında bu meylin açıq-aşkar izləri qalıb.

Qeyd. Azərbaycan adlarında islam təsiri altında Ərəb adları və Farslarla qonşuluq və mədəni təsir nəticəsində Ərəb-Fars adları üstünlük təşkil edib. Çağdaş zamanımızda Türk əsilli adların xüsusi çəkisi çox artsa da, keçmişdən gələn adların çoxu davam etmədədir.

Abovyan Müsəlmanların, Türk və Ləzgilərin uşaqlara ödənişsiz təhsil vermələrini, məktəblərin geniş yayılmasını, bu işdə məscidlərin rolu, o məktəblərdə müxtəlif dillərin (yəqin ki, Ərəb, Fars, Türk dillərinin - H.İ.) tədrisi məsələlərini təqdir edir, özünün bunu bacarmadığını, ödənişsiz müəllimlik edə bilmədiyini deyir: "Nə qədər ki, mənə pul vermirlər, mən də heç kimə kitab vermərəm və uşaqları da öyrətmirəm. Amma Ləzgilər və Türk mollaları belə etmərlər: onlar öz xalqlarının övladlarına pulsuz dərs deyirlər, lakin bununla belə, Tanrı onların qismətini göndərir. Yəni, o bizi aclığa məruz qoyacaq? Sarayda, hər məscidin nəzdində, hələ kəndlərdə də mütləq məktəb, hətta böyük məktəb var və orada iki-üç dil öyrədirlər. Bizim kilsələrin həyətlərində isə hətta hacıləylək də yuva qurmur. Belədə, xalqın ürəyi get-gedə soyumazmı?"³³

Xaçatur Abovyan'ın, *Ermənistanın yaraları (Verk Hayastani) / Wounds of Armenia* əsərində Qarabağ xanları, bəylər və onların Erməni əhalisi ilə münasibəti mühüm yer tutur. Onun fikrincə Əliqulu xan (?) Ermənilərə yaxşı baxırdı, "Deyirlər ki, xanlar arasında ondan yaxşı xan olmayıb."³⁴ Sonra Sərdar Hüseyn xan barədə söhbət açır, "Güman ki, Yerevanda heç vaxt bu sərdar kimi xeyirxah, vicdanlı, xalqın kədərinə bu qədər həssas,

30 *Раны Армении. Иреван, 1939, с. 113.*

31 *Age., s. 80-81.*

32 Həmid Qasımlı, *Aleksandr Şirvanzadə, "Gənclik", Bakı 1971, s. 70.*

33 *Раны Армении, s. 106.*

34 *Age., s. 102.*

adamların rifahı üçün bu qədər qayğıkeş insan görməyiblər"³⁵, Hüseyn Xanın qardaşı Həsən Xanı isə pisləyir, "əsl vəhşidir", onun zalım olduğunu deyir.

Qeyd. Yeni dövrdə kitaba qeyd yazan şəxs Abovyan'a qarşı çıxır və Hüseyn xan "Erməniləri sıxışdırırdı" deyir.

Abovyan'ın kimdənsə eşitdiyi bəzi ağlasığmaz dəhşətli hadisəni heç bir təhlil-tənqiddə məruz qoymadan, cılpaqlığı ilə yazıya daxil etməsi təəssüf doğurmaya bilməz: "Mənim zavallı dilim? Kim orada olub onlardan soruşun. Onlar qaniçən Farsların anaların qarnını yaraq, oradan körpəni necə çıxarıb onu tikə-tikə necə doğradıqlarını – əvvəlcə, ayaqlarını, sonra qollarını kəsdiklərini, sonra isə nizə və ya qılıncın ucuna taxaraq, onun fəryad etməsindən və qıvrılmasından necə həzz aldıklarını məndən min dəfə daha yaxşı danışarlar".³⁶

Bu, Azərbaycanlı elm adamı Saleh Bəy'i haldan çıxarır, oxuculardan üzr istəyib onun sözlərini gətirirəm: "Ey insanlar! Eşidirsinizmi? Ana bətnindən çıxarılan, ayaqları və əlləri kəsilmiş, bir tikə bədəni isə nizə və ya qılıncın ucuna taxılmış uşaq. Bə bu bir tikə ət uzun-uzadı "çığırırdı"? Tutaq ki, uzun-uzadı "çığıra" bilərdi. Lakin, ayaqları, qolları olmayan bu balaca bədənin "qıvrıldığı" iddia edərkən bu Xaçatur insanları nə sayır? Ayaqları, əlləri yoxdursa, bədəni nizəyə keçirilibsə, o, necə "qıvrılar"!?"³⁷

Erməni əsilli, Qarabağlı Mirzəcan Mədətov (Madatov, 1797-1851) Rus ordusu polkovniki idi, ədəbiyyatda isə aşiq şeirləri yazan Azərbaycan şairi kimi tanınır; Aşiq Pəri (?1811-?) ilə deyişmə və məktublaşmaları olub. Digər Erməni əsilli tarixçi və ədəbiyyatçı Mirzə Yusif Nersesov və ya Mirzə Yusif Qarabaği (1798-1864) 1855-ci ildə farsca yazıb tamamladığı "Tarixi-Safi" adlı çox maraqlı *Qarabağnamə*'sinə görə tanınır.³⁸ "Artıq təriflərdən və yalan xəbərlərdən təmiz və saf bir tarix yazmaq qərarına gəldim" deyən Mirzə Yusif nəzərdən keçirdiyi kitablar barədə "həqiqətin saxtalaşdırıldığını gördüm" fikrini vurğulayır. Mirzə Yusif'ə görə qədim zamanlardan bəri (Səlcuq, Monqol, Türkmən zamanından bəri) Qarabağ daxil olmaqla geniş əraziləri Gəncə xanları və bəylərbəyiləri idarə etmişlər. Nadir Şah'a qədər "Gəncə'də Qacar Ziyadoğlu Xanları hökmlərini edir və Qarabağ'ın da ixtiyarı onların əlində idi."³⁹ Müəllif Şuşa'nın Pənah Xan tərəfindən necə qurulması, həmçinin, incə şəkildə Pənah Xanın beş Erməni məliyi idarə etməsi barədə də yazır; "Xəmsə mülklərini sakitləşdirdi və tərəddüd edənlərə də lazımı tənbeh etdi".⁴⁰

35 *Age.*, s. 103.

36 *Age.*, s.173.

37 Салех бек, *Армянство*, Елм, Баку 1994, с. 294.

38 *Qarabağnamələr*, İkinci kitab, Şərq-Qərb, Bakı 2006.

39 *Age.*, s. 15.

40 *Age.*, s. 21.

Mirzə Yusif 1856-cı ildə Teymurxan-Şurada (Buynaksk, Dağıstan) M.P. Vaqif və digər Azərbaycan şairlərinin şeirlərindən ibarət *Məcmueyi-Vaqif və müasirani-digər* adlı kitab dərc etdirdi. Kitabın canı Vaqifin 70-ə yaxın şeirlərindən ibarətdir; bu, Vaqif şeirlərinin ilk nəşri idi. Sağ ol, Mirzə Yusif!

Liberal, modernist və anti-klerikal görüşlü görkəmli Erməni şair və yazıçısı Mikail Nalbandyan'a görə (1829-1866) türk və Ermənilər həyat tərzi və xarakter cəhətdən bir-birinə çox bənzəyirlər: "Bu gün Türklə Erməninin bir diyarda yaşadıklarını demək olar. Bu xalqları eyni təbiət əhatə edir. Hər iki xalq şərqli asiyalılardır. Onların xarakterləri, ünsiyyət tərzləri oxşardır..."⁴¹ O, Erməni dilində çoxişlənən, vətəndaşlıq qazanmış türk sözlərinin süni Erməni kəlmələri ilə əvəz edilməsini doğru saymırdı.

2.5. Erməni Əsilli Sənətkarlar və Azərbaycan. 20-ci Əsr

Tiflisli Şaşa (Aleksandr) Oqanezaşvili'nin (1889-1932) atası Erməni, anası Gürcü idi. Müəllimi Şuşalı Oqanez olub; Oqanez'in Gürcüləşmiş şəklini Şaşa öz soyadı olaraq qəbul edib. S. Oqanezaşvili ustad kamançaçı, bəstəkar, musiqişünas və dirijor olmuşdur. 1905-ci ildən Cabbar Qaryağdıoğlu və Qurban Pirimovla birlikdə uzunömürlü üçlük şəklində çalışmış, digər Azərbaycanlı xanəndələri də müşayiət etmiş, Qafqaz, Orta Asiya, Rusiya və İran'da çıxış etmiş, Azərbaycan muğamları və xalq mahnılarının Avropada qramofon vallarına yazılmasında kamançaçı kimi iştirak etmişdir. S. Oqanezaşvili "Fərhad və Şirin" operasını yazmışdır – deyilənə görə Cabbar Qaryağdıoğlu'nun köməyilə; libretto Nizami'nin "Xosrov və Şirin" poeması əsasında Mirzə Cəlal Yusifzadə tərəfindən yazılmışdır. 1911-ci ildə Bakı'da qoyulan tamaşada Fərhad rolunu Cabbar Qaryağdıoğlu, Xosrov rolunu isə Məcid Behbudov ifa etmişdi. S. Oqanezaşvili "mən musiqi sahəsində beynəlmiləlçiyəm, mənə azərbaycan, Gürcü və Erməni musiqisi eyni dərəcədə əzizdir, onlar bir-birilə qohumdur, bir tayfadır" deyirdi.⁴²

Bəstəkar Anuşavan Ter-Gevondyan (1877-1961) 1934-38-ci illərdə Bakı'da Dövlət Konservatoriyasının rektoru olmuş, bu müddətdə inzibati işlərlə yanaşı simfonik orkestr üçün *Rast* rapsodiyası (1935) və Cəfər Cabbarlının uyğun pyesi əsasında *Od gəlmi* baletini yazmışdır (1935); balet tamaşaya qoyulmamışdır. 1939-cu ildə Bakıda, Opera və Balet teatrında Erməni bəstəkar A. Mailyan'ın Azərbaycan və Erməni xalqlarının dostluğu və birgə mübarizəsinə həsr olunmuş *Səfa* operası tamaşaya qoyuldu. Libretto üzərində Azərbaycanlı müəlliflər qrupu işləmişdi. 1942-ci ildə isə Yerevanda Ü. Hacıbəyovun *Koroğlu* operası tamaşaya qoyuldu (deyilənə görə Koroğlu rolunu sonralar Azərbaycan SSR xalq artisti adı almış Avak Petrosyan çox gözəl ifa etmişdi).

41 *Полное Собрание Сочинений*, 3, Ираван, 1940, с. 183-184.

42 http://www.armenmerangulianopera.ru/pages/main/vertical_menu/sasha/index.shtml

Erməni yazıçı və teatr xadimi Arşavir Darbni Cəfər Cabbarlının Erməni oxucuları arasında populyarlığını və Erməni-Azərbaycanlı teatr əməkdaşlığını xatırlayır (1960): “O zaman Azərbaycan Dövlət Dram teatrı kollektivi ilə Erməni Dövlət Dram teatrı kollektivi bir binada (Bakı'da – H.İ.) doğma qardaş kimi işləyib yaradırdılar... Cəfər Cabbarlı isə bu birləşmiş teatrın dramaturqu idi... Mən, Erməni Dövlət Dram Teatrında “Sevil” pyesinin tamaşaya qoyulduğu günü heç vaxt unutmuyacam...Tamaşa salonunda bütün cərgələrdə həm Erməni, həm azərbaycanlı, həm də ruslar yan-yanə əyləşmişdilər. Onlar eyni həyəcanla pyesə tamaşa edirdilər. Mən Sevil adını daşıyan çox Erməni qızı tanıyıram. Bu, əlbəttə, Cəfər Cabbarlının əsərindən gəlir... Cəfər Cabbarlının qəhrəmanlarının Yerevan'da Sundukyan adına teatrda görünməsi çox fərəhli və həyəcanlı idi... Teatrın tamaşa salonunda Azərbaycanlılarla Ermənilərin yan-yanə əyləşdiklərini gördəndə, o zaman Bakı'da həmin əsərlərə Ermənilərlə Azərbaycanlıların eyni məhəbbətlə cərgə-cərgə əyləşib baxdıqları yadıma düşdü”.⁴³

Dağlıq Qarabağ Ermənilərindən Andrey Babayev (1923-1964) Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasını bitirmiş, 1950-ci ilə qədər Bakı'da, sonra Moskva'da yaşamışdır. Çox sevilən “Nazəndə sevgilim”, Pıçıladaşın ləpələrlər”, “Bakılı qız”, “Kımlər gəldi, kımlər getdi”, Rusca Rəşid Behbudov'un ifasında populyarlaşan “Любимые глаза» (“Только у любимой... могут быть такие... необыкновенные глаза”...), “Я встретил девушку” kimi mahnıların, həmçinin Fikrit Əmirovla birlikdə yazılmış fortepiano və xalq çalğı alətləri orkestri üçün konsertin müəllifidir.

Erməni əsilli tanınmış kino-rejissor Sergey Paracanov (1924-1990) Lermontov'un Azərbaycan dastanı *Aşıq Qərib* əsasında yazdığı hekayəni senari üçün əsas götürüb *Aşıq Qərib* filmi çəkdi (1988); musiqisini Azərbaycan bəstəkarı Cavanşir Quliyev yazdı. Paracanov Sayat-Nova haqqında “Nar rəngi” (The Color of Pomegranates/Цвет граната) adlı film çəkmişdi (1969).

Azərbaycan sənətkarları Ermənistan'da, Ermənilər Azərbaycan'da yaşamış, yaratmış, fəaliyyət göstərmiş, fəxri adlara layiq görülmüşlər. Rəşid Behbudov (1915-1989) on il ətrafında (1934-44-cü illərdə) Yerevan Dövlət Caz Orkestrinin solisti olmuş və eyni zamanda Ermənistan Dövlət Opera və Balet teatrında oxumuşdur. O, Ermənistan'ı Sovet İttifaqının müxtəlif yerlərində və İranda təmsil etmişdir. Sürəyya Qacar, Niyazi və Zeynəb Xanlarova Ermənistan SSR xalq artisti, Aleksandr Şirvanzadə Azərbaycan SSR xalq yazıçısı, tanınmış aktyor Vaqram Papazyan (*Qız qalası* filmində Səməd xan rolunda çəkilmişdi – 1923-1924), bəstəkar Aram Xaçaturyan və daha 14 Erməni əsilli sənət adamı isə Azərbaycan SSR xalq artisti adı almışlar.

Məşhur Azərbaycanlı müğənni (bariton), Sovet estrada ulduzu Müslüm Maqomayev və Erməni əsilli bəstəkar Arno Babacanyan'ın yaratdığı

43 Cəfər Cabbarlı haqqında xatirələr, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı 1969, s. 167-169.

əməkdaşlığı yaxşı məlumdur. Maqomayev Babacanyan'ın bəstələdiyi 36 kompozisiyanı ifa etmişdir. Arno Müslümü öz *mahnılarının ən yaxşı ifaçısı, hətta həmmüəllifi* adlandırmışdı. Sonra onların münasibəti pozuldu. Mətbuatda Babacanyan *mahnılarını ifa edən müğənnilərdən sizə ən yaxın olanları kimlərdir* sualına Kobzondan başlamış, naməlum adlara qədər hamını saymışdı – Maqomayevdən başqa...

Beynəlmiləl Bakı'da böyümüş və Babacanya'nın mahnılarını ifa etmiş şəxs kimi Erməni-Azərbaycan silahlı qarşıdurmasına necə baxırsınız sualına Maqomayev'in cavabı belə olmuşdu: "Azərbaycan bunda günahkar deyil – vəsalam! Bizim respublikamızda həmişə çoxlu Erməni yaşayıb, lakin buna görə heç bir incikliyimiz olmayıb - hamımız dost olmuşuq. Bizim həyətimizdə Azərbaycanlılarla Ermənilərin sayı bərabər idi. Sinfimizdə dörd ya beş azərbaycanlı, beş Erməni, bir o qədər də Yəhudi oxuyurdu və bununla əlaqədar heç bir anlaşılmazlıq yaranmırdı. Bakı o qədər yaxşı, səmimi şəhər idi ki, belə şeylərdən danışmaq ədəbsizlik sayılırdı, buna cəhd göstərən isə dərhal ağzını yumurdular".⁴⁴

Erməni şair və yazıçıları Azərbaycan Türkləri haqqında nə düşünürdülər? Bir tərəfdən həyat tərzü, düşüncə tərzini baxımından Erməni və Azərbaycan Türk xalqlarının yaxın olduğu vurğulanırdı. H. Tumanyan 1909-cu ildə yazdığı bir məqalədə hər xalqın gözəl cəhətləri var, onları bilmək lazımdır fikrini vurğulayırdı: "Məgər biz Rus adamının mehribanlığı və ürək saflığı, gürcü qəlbinin səmimiliyi, Azərbaycanlının cəngavərliyi ilə yaxşı tanışımı?"⁴⁵ Lakin, qonşu xalqa mənfi düşüncə ilə baxış da mövcud idi: zaman keçdikcə, münaqişələr artdıqca bu mənfilik daha çox gözə çarpırdı. Sovet dövründə Erməni ədəbiyyatında da xalqlar dostluğu tərənnüm olunurdu, lakin 60-cı illərdən başlayaraq ümumi anti-türk və get-gedə anti-azərbaycan izləri görünməkdəydi.

Abbas Səhhət, 1912-ci ildə işıq üzü görünən *Məğrib günəşləri* adlı poetik tərcümələr kitabına Gürcü və Erməni şairlərindən etdiyi tərcümələri də daxil etmişdi. Ermənilərin Azərbaycan Türkcəsi'ndən tərcümələri, xüsusilə folklorumuzdan tərcümələri isə daha əvvəl başlanmışdı. Azərbaycan Türkcəsi'ndən digər dillərə və digər dillərdən bu dilə tərcümə fəaliyyətinin müəyyən tarixi olsa da, bu iş məhz Sovet dövründə geniş vüsət aldı. Erməni dilindən Azərbaycan türkcəsinə və tərsinə müxtəlif janrlarda yazılmış ədəbiyyat - poeziya, nəsr, dram əsərləri, uşaq ədəbiyyatı tərcümə olunurdu. Çox yaxşı yadımdadır – məktəbdə 5-ci sinifdə oxuyanda Vaxtanq Ananyan'ın (1905-1980) *Sevan Sahili'ndə*, 6-cı sinifdə isə həmin müəllifin Qaplan Dərəsinin Əsirləri macərə kitablarını öz dilimizdə oxumuşdum, çox xoşuma gəlmişdi, digər şagird yoldaşlarıma da oxumalarını tövsiyə etmişdim.

44 Азербайджан, Баку, 26 ноября /кopp. Trend Life Вугар Иманов.

45 Həmid Qasımsadə, *Aleksandr Şirvanzadə*, Gənclik, Bakı 1971, s. 39.

2.6. Aleksandr Şirvanzadə'nin Dərsinə Qulaq Asın

Şamaxılı Erməni yazıçı Aleksandr Şirvanzadə, (1858-1935) öz soyadı Movsesyan'ı 1880-ci ildə dəyişdirib doğulduğu məkanı bildirən Azərbaycan-İransayağı Şirvanzadə ilə əvəz etmişdi (Cəlil Məmmədquluzadə demişkən, *bizim Türk Dilində -Şirvanoğlu İsgəndər*). Şirvanzadə'nin biribirini sevən iki Türk (Azərbaycanlı) gəncin - Əsəd və Fatma'nın məhəllə savaşı nəticəsində yaşadığı faciəni təsvir edən əsəri əvvəlcə Azərbaycan Türkcəsi'ndə, Tiflis'də nəşr olunan *Kəşkül* qəzetinin 83, 84-cü nömrələrində (1899) *Şamaxı Zəndəganlığından Qanlı Bir Roman* adı ilə, bir neçə ay sonra isə Ermənicə *Ardzaqank* qəzetində dərc olunmuşdu. Əsəri Türkcəyə kim tərcümə edib – müəllif, ya kim – məlum deyil.⁴⁶ Müəllifin ən populyar əsərlərindən biri olan *Xaos* romanı ilk əvvəl Azərbaycan Türkcəsi'nə (1928-1929), sonra Rusca'ya (1930) və digər dillərə tərcümə olunmuşdu. *Namus* və digər əsərlərində çoxsaylı Azərbaycan sözləri və atalar sözü işlətmışdi.

A. Şirvanzadə, o dövr üçün haqlı olaraq “ayrı millətlər arasında birlik daha möhkəmdir, nəinki Türklər arasında...”, birliyi ziyalılar xalqa sirayət etdirməlidirlər” deyirdi. O, Türklərin (Azərbaycanlıların) yazı dilində yaranmış problemləri də şərh edirdi. *Kəşkül* qəzetinin Türkcə nəşr olunduğunu, müəyyən təbəqələrin, xüsusilə mollaların ona lağ etdiyini, *Fars və Ərəb dilində yazın* deməyini yada salır, sonra bu qəzetin Fars və Türkcə çıxdığını, əksəriyyətin Farscaı başa düşmədiyini və qəzetin yenidən türkcəyə qayıtdığını qeyd edirdi.⁴⁷

Hovanes Tumanyan və A. Şirvanzadə 1905-ci il Erməni-Müsəlman davası əleyhinə çıxış edir, sülhə çağırırdılar. Şirvanzadə'yə görə “ Bakı hadisəsini hər vəchlə milli nifrət və Müsəlman fanatizmi ilə izah etməyə çalışan adamlar həqiqətə qarşı ağır cinayət edirlər”. O, həmin il *Luma* jurnalında dərc etdirdiyi “Daxili xülasə”də əvvəlki qonşuluq, dostluq həyatına qayıtmağa çağırmış: “Biz Xristiancasına öz qonşularımızı bağışlayırıq, onlar da gərək bizi bağışlasınlar” və əlavə etmişdi: “Erməni ailələrini müdafiə edən əksər Türklər'ə eşq olsun.”⁴⁸

A.Şirvanzadə, bu ağırlı dava haqqında *Санкт-Петербургские новости* qəzetində (№170) məqalə yazdı, barışığa çağırırdı. Rus mətbuatında Azərbaycan Türklərini qınayan fikir və yazılar üstünlük təşkil edirdi; onlarla mübarizə aparan Əhməd Bəy Ağayev A. Şirvanzadə'nin tərəfsiz və davanın kökünü axtaran yazısını hərərətlə qarşıladı, “Erməni yazıçısı Şirvanzadə'yə açıq məktub” yazdı (*Kaspi*, 28 iyul, 1905): “Bax, nəhayət, camaatın coşan ehtirasından, azğınlaşmış şovinistlərin böhtan və iftiralərindən, öz səadətlərini başqalarının bədbəxtliyi üzərində quran siyasətbazların

46 *Age.*, s. 41.

47 *Age.*, s. 70-78.

48 *Age.*, s. 84-85.

intriqalarından qorxmayıb həqiqət sözünü deyən bir adam tapıldı.”⁴⁹ Əhməd Bəy, bu yazısında Şirvanzadə'nin məqaləsindən çox alıntı etmişdi, məsələn, “Təqsirkar, hər şeydən əvvəl, bizim kütlələrin cahilliyidir... Təqsir qismən Müsəlman və Erməni ziyalıları arasında həmrəyliyin olumasıdır. Təqsirkar hər iki xalq arasında şifahi və mətbuat vasitəsilə nifaq salan şəxslərdir...”. “İndi Erməni və eləcə də Müsəlman ziyalılarının bütün qüvvələri yalnız bir şeyə - davam edən kədərli hadisənin dayandırılmasına və Ermənilərlə Müsəlmanların əvvəlki səmimi münasibətlərinin bərpası işinə sərf edilməlidir”⁵⁰

A.Şirvanzadə yazıçı Qazaros Ağayan'a məktubunda (1906) millətlər arasında nifaq salan Daşnak millətçiliyini səciyyələndirirdi: “Sən bilir-sənmi Daşnakların tənəzzülünün səbəbi nədir? Saxtakarlıq. Bu Partiya və onun rəhbərləri iliklərinə qədər millətçidirlər, lakin, özlərini sosialistlər, inqilabçılar kimi qələmə verməkdən ötrü qabıqdan çıxırlar. Bu saxtakarlıqdır və onları məhv edir.”⁵¹ Böyük yazıçı və barışıq çarçısı 1918-ci ildə qızıışan qarşıdurmalara da eyni münasibət bildirmişdi, *Mşak* qəzetində dərc etdirdiyi “Yoxsa biz məhv olarıq” məqaləsində (1918, №163) yazırdı: “Qafqaz'ın üç əsas millətinin heç biri qüvvətli və zəif deyildir. Yalnız hər üçünün ağı zəifdir. Qoy bunu üç millətin bütün şovinistləri bilsinlər və hiss etsinlər, öz millətçi fəaliyyətlərinə son qoysunlar... Yoxsa biz də məhv olarıq, bizim ölkəmiz də”. O, kiçik millətin digər bir milləti məhv etmək arzusunu gülünc sayırdı; bu “nəhəngin dava paltarını geymiş bir cırtdana bənzəyir.”⁵²

Şirvanzadə'nin yazıçı tənəyyülündən çıxan bənzətmə də maraqlıdır: “Zaqafqaziya özünün üç əsas milləti ilə bir sacayağıya bənzəyir. Onun bir ayağını sındırırsanız, qazan üstündə dayana bilməz”⁵³

A. Şirvanzadə'nin Erməni-Türk (Azərbaycanlı) münasibətlərinə aid sözləri və barışığa çağırışı bir əsrdən artıq vaxt keçməsinə baxmayaraq nəinki köhnəlməyib, hətta daha aktual olub!

2.7. Avetik İsaakyan'ın “Gündəliklər”i

Ermənilərin böyük şair, yazıçı və ictimai xadimi Avetik İsaakyan (1875-1957) Daşnakçı olmuş, çox təəssüf ki, Erməni məsələsi, Qarabağ və Cavax məsələlərini qızıışdıran fikirlər söyləmiş, Türklərə nifrət və qisasçılığı təbliğ etmişdi. Onun *Cenevrə Gündəliyi* (1916-1917) “Erməni məsələsi”nə həsr olunub. Və ölümündən sonra nəşr olunan (1977) *Gündəliklər*⁵⁴ humanist yazı-

49 *Age.*, s. 88.

50 *Age.*, s. 86.

51 *Age.*, s. 89.

52 *Age.*, s. 88.

53 *Age.*, s. 89.

54 “Дневники”; см также: <http://national-idea.am/articles.php?id=323&l=R>.

çının deyil, sanki, Erməni məsələsində Ermənilərdən başqa hamını günahkar çıxaran qatı millətçi qələmindən çıxmışdır. Onun deməyinə görə bütün iri Avropa Dövlətləri Erməniləri satdılar, talenin öhdəsinə buraxdılar. Rusiya da eynilə, Atatürk Türkiyəsi ilə müttəfiq oldu. Öz qüvvəmizə əsaslanmalıyıq fikrinə gələn İsaakyan, bu qüvvənin mahiyyətini də bəyan edir - əldə silah, hərbi yol...O, *bizim istədiklərimizi niyə biza vermirsiniz* deyə gah Almaniyaya, gah İngiltərəyə, gah ABŞ və Fransa, gah Rusiyayı günahlandırır.

A.İsaakyan'ın *Gündəliklər*'indən (Rusca'ya tərcüməsindən) təəccüblü dərəcədə nifrətlə dolu bir neçə fikir və ifadələri alıntı edirəm. "Heç olmasa, bir türkü öldürən, yaxud öldürəcək hər bir Erməniyə Tanrı yar olur". "Xeyirxah Türklə qəddar Türk arasında fərq nədir? Xeyirxah Türk atanı oğulun gözü qabağında öldürür. Qəddar Türk oğulu atanın gözü qabağında öldürür". "Türklər şərəf və vicdanı olmayan, qaniçən, vəhşi, barbarlardır, insanabənzər adamyeyənlərdir". "İt dilənçi ilə barışmaz, Türk də Erməni ilə". "Tatarları (Azərbaycan Türklərini -H.İ.) neftdən ötrü silahləndirdilər". "Hamı bizim əleyhimizədir". "Avropa quldur, cinayətkar, qana susamış yırtıcıdır".

O, Ermənilərin (əslində, münafiqəni, davanı qızısqıran qatı millətçilərin - H.İ.) nədə səhv etdiklərini də deyir: "Uşaq kimi sadələvhcəsinə inanırdılar ki, Avropa Ermənistanı azad edəcək, türkləri cəzalandıracaq". "Bu vədlərə inanan Erməni xalqı müharibəyə qoşuldu, məğlubiyətə uğradı və darmadağın edildi".

İsaakyan'ın o zamankı Ermənilərin düşdüyü vəziyyəti şərh edən bəzi fikirləri, zənnimcə, bu günlə, cari vəziyyətlə də səsləşir: "Dindaşlarının vədlərinə inanan aldadılmış, əldən düşmüş, zəlil, tamarzı, epidemiyaların məhv etdiyi millət..."

2.8. Daşnak Liderindən Böyük Dərs

1918-ci ildə elan edilən Ermənistan Respublikasının ilk baş naziri və Daşnak Partiyasının liderlərindən biri olan Hovanes Kaçaznuni (1867-1938) 1923-cü ildə Buxarest'də Daşnak Partiyasının baş toplantısında hesabatla çıxış etdi; bu hesabat *Daşnaktsutun'un görüləsi heç bir işi qalmayıb* adlı kitab şəklində dərc olundu. Bu kiçik, amma məzmunlu kitabın Rusca'ya tərcüməsi 1927-ci ildə Tiflis'də nəşr olundu.⁵⁵ Bu qiymətli əsər müəllifin birbaşa iştirak etdiyi və ya yaxşı xəbərdar olduğu məsələlərin - Daşnak Partiyasının Türkiyə və Qafqaz'da həyata keçirdiyi cürbəcür və qarışıq işlərin, Ermənistan'ın müstəqillik yolunun, Daşnakların buraxdığı həlledici səhvlərin təhlilinə həsr olunmuşdur. Müəllifin Ermənistan və Zaqafqaziya'nın vəziyyəti və gələcəyi haqqında düşüncələri günümüzə çox səsləşir; bu səbəbdən, onun dərsinə diqqət yetirmək faydalıdır.

55 Ов. Качазнуни, *Дашнакцутюн больше нечего делать*. Tiflis 1927.

Qeyd. Kaçaznuni'nin əsl adı Hovanes Hovanesyan olub. O babasının soyadı olan İgitxanyan'ın Ermənəcə mənasını – Kaçaznuni'ni soyad kimi qəbul edib. İstedadlı memar olan H. Kaçaznuni 1893-1895-ci illərdə Bakı'da mühəndis-memar vəzifəsində çalışmış, sonra yenidən Bakı'ya qayıtmış və 1899-1906-cı illərdə bir çox memarlıq layihələri üzərində işləmiş və onların həyata keçirilməsi ilə məşğul olmuşdur. 1907-1910-cu illərdə Bakı'da inşa olunan Erməni Apostol kilsəsinin memarı olmuşdur. İş məliyyələşdirən zəngin şəxsin (Budaqov) adı ilə Budaqovski kilsəsi kimi tanınan bu məbəd SSRİ-də dini məbədlərin sökülməsi siyasətinə məruz qalanlardan biri olmuşdur (1930). Boşalan yerdə Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının binası tikilmişdir.

Keçmişə tənqidi baxış, Ermənistan'ın qonşuları ilə münasibətləri, gələcəyə gedən yolun doğru seçilməsi kimi vacib problemlər Kaçaznuni'nin 1923-cü ildə etdiyi məruzə və uyğun kitabda dərinlən təhlil olunmuşdur; bu klassik əsərdən yan keçmək mümkün deyil, onun, demək olar ki, hər cümləsi diqqətəlayiqdir.

Kaçaznuni Ermənistan'ın Türkiyə ilə savaşa girməsini (1914) böyük xəta olduğuna diqqət çəkir, bu savaşı uzun illər boyu formalaşmış Erməni psixologiyasının nəticəsi sayır.

"1914-cü ilin payızında Erməni könüllü dəstələri formalaşdı və Türklərə qarşı çıxış etdi, çünki başqa cür mümkün deyildi. Bu, Erməni xalqına, demək olar ki, 25 il ərzində, bütöv bir nəsil boyu aşılana psixologiyanın təbii və qaçılmaz nəticəsi idi. Bu psixologiya öz təcəssümünü tapmalı idi və tapdı"⁵⁶

Arzularla imkanın düz gəlməməsi, Ermənilərin gücü haqqında illuziyalar, hər şeyin, o cümlədən savaşı mərkəzində Erməni maraqlarının durması, günahı ancaq kənarda, başqalarında axtarmaq, ümumiyyətlə, psixoloji tarazlığın pozulması yaxşı nəticə verə bilməzdi...

"Əsasımız olmadan biz qələbəyə aludə olduq, əmin idik ki, sədaqətimizə, səylərimizə və yardımımıza görə çar hökuməti bizə Türkiyədəki azad edilmiş vilayətlərdən və Zaqafqaziya Ermənistan'ından ibarət olan Ermənistan'ın muxtariyyətini bəxş edəcəkdir. Beynimiz dumanlanmışdı. Öz istəklərimizi zorla başqalarının boynuna qoyurduq. Məsuliyyətsiz şəxslərin məzmunuz sözlərinə böyük önəm verirdik, özünühipnəozun təsiri altında artıq gerçəkliyi dərk etmədik və xəyallara qapıldığımız"⁵⁷ "Erməni xalqının gücünü, onun siyasi və hərbi əhəmiyyətini, həmçinin Ruslara göstərdiyimiz köməyi həddən artıq yüksək qiymətləndirdik. Kifayət

56 Age., s. 11.

57 Age., s. 12.

qədər kiçik məziyyətlərimizi dəyərindən artıq qiymətləndirərək, təbii olaraq, arzularımızı və gözləntilərimizi də şişirdirdik.”⁵⁸

“Siyasi baxımdan yetkin olmayan və müvazinətsiz insanlara xas olan məntiqsizliklə biz bir ifratdan digərinə qapılırdıq...”⁵⁹ Çox vaxt sadələvhəsənə bütün müharibənin Erməni məsələsinə görə aparıldığını düşündürdük. Ruslar hücum edəndə əmin idik ki, onlar Erməniləri xilas etməyə gedirlər, geri çəkildə isə deyirdik ki, türklərə bizi qırmaq imkanı vermək üçün geri çəkilirlər.⁶⁰ Ağır taledən acı-acı şikayətlənmək və bədbəxtliyimizin səbəbini özümüzədən kənarə axtarmaq – milli psixologiyamızın Daşnaksutyun Partiyasından da yan keçmədiyi səciyyəvi cizgilərindən biridir. Ruslar bizimlə alçaqcasına rəftar etdilər inamında sanki xüsusi bir təskinlik vardı (sonralar Fransızlar, Amerikalılar, İngilislər, Gürcülər, Bolşeviklər, bir sözlə, bütün dünyanın növbəsi gələcəkdi).⁶¹

Kaçaznuni, 1920-ci ilin payızında Türkiyə ilə başlanan savaşa xüsusi diqqət yetirir, bu savaşa aparan siyasi, hərbi, psixoloji səhvlərdən söhbət açır.

“Biz Türkiyə’nin hansı gücə malik olmasından məlumatsız idik və öz gücümüə kifayət qədər əmin idik. Əsas səhv də bundadır...” “Sərhəddə artıq hərbi əməliyyatlar başladıqda Türklər bizə görüşməyi və danışıqlara başlamağı təklif etdilər. Biz onların təklifini rədd etdik. Bu, göyükcinayət idi.”⁶² “Sevr müqaviləsi hamını azdırmışdı. Hökumət...qoşunların sayını artırmaq məqsədilə aramsız olaraq yeni adamları çağırır, ahıl, yorğun, ailə və iqtisadi qayğıları olanları səfərbər edir, onları tələsik silahlandırır və cəbhəyə göndərirdi. Bu insanlar hazır fərarilər idi və əsgərlərin sıralarında ruh düşkünlüyünü gücləndirirdilər.”⁶³

Müəllif dostunun “*bəs nə üçün bu işə girişdik və qurbanlar verdik*” sualına da münasibət bildirir, səbəbi Türklər əleyhinə mahnı və romanlar yazıb xalqı mübarizəyə səsləyənlərdə və Erməniləri silahlı mübarizəyə, terrora çağırən və bunun təşkilatçısına çevrilən Daşnaksutun’un yaradılmasında görür. “Bu barədə biz könüllü dəstələr yaratdığımız 1914-cü ildə, ondan da əvvəl Daşnaksutyun’un təməlini qoyarkən, bir az da əvvəl – Raffi’nin “pövestləri” və Qamar Katip’in “azad nəğmələrindən” ruhlanarkən düşünməli idik.”⁶⁴

Qeyd. Raffi İran’da, Səlməs yaxınlığında doğulmuş qatı millətçi Erməni yazıçısı Hakop Melik-Hakopyan’ın (1835-1888) təxəllüsüdür. *Sam-*

58 *Age.*, s. 12.

59 *Age.*, s.14.

60 *Age.*, s. 15.

61 *Age.*, s. 15.

62 *Age.*, s. 37.

63 *Age.*, s. 38-39.

64 *Age.*, s. 73.

vel əsasən tarixi romanları ilə tanınmış bu yazıçının ən populyar əsəri sayılır. Qarabağ müləkkələrinin tarixi varlığını sürdürmələrinə həsr olunmuş *Xəmsə müləkkəliyi* əsəri vardır (1882). 1877-78-ci illər Rus-Türk savaşı Erməni millətçiliyini qızıqşdırdı; Raffi və Qamar Katipa kimi düşməne nifrəti artıran və hər vəchlə mübarizə aparmağa çağırən şair, yazıçı və jurnalistlər meydana çıxdılar.

Qamar Katipa Naxçıvan - Donulu Erməni şairi Rafael Patkanyan'ın (1830-1892) bir silsilə şeirlərində istifadə etdiyi təxəllüsdür. R. Patkanyan Osmanlı Dövləti'ndə yaşayan Erməniləri azadlıq əldə etməyə, silahlı mübarizəyə, Türklərlə yanaşı Kürdləri, Çərkəsləri əzməyə çağırən şeirlər yazmışdır. *Azad mahnılar* (Свободные песни/Вольные песни) adlı şeir kitabı (1878/79) geniş yayılmışdı. *Arazın göz yaşları* (Слезы Аракса/Tears of Araxes) adlı şeiri populyar olub. Şair Erməni qanı tökülməsində Avropa'nı günahlandırır:

"...Tanrıya şükürlər olsun, Erməni qanı axıdıldı!"

"Qana susamış Avropa'nın arzusu çin oldu..."⁶⁵

Şair Avropa'nı məzəmmət edir, Avropa'ya qəti etiraz edir.⁶⁶ Avropa'nın Ermənilərə borclu olduğunu və borcunun əvəzini qaytarmadığını deyir; bir zamanlar biz (Ermənilər) İslam'la vuruşub sizi qoruduq, sizə çörək verib aclıqdan ölməyə qoymadıq, siz isə...

Avropa, İslam'ın sənin övladların üçün hazırladığı
o dəhşətli zərbə yadındamı?

Lakin Ermənilər səni kədər içində

Zavallı və bədbəxt görmək istəmədilər.

Və cəsərlə sənin uğrunda mübarizə apardılar

Tam iki əsr, qanlar tökərək.

Lakin sən, Avropa, unudaraq hər şeyi,

Bu sevginin əvəzində nə verdin?

Göylərin hökmü ilə xalqının boş çöllərdə

Ac qaldığını da unutmusan sən –

Əgər Ermənilər sizə çörək verməsəydilər

Verdiyən barıt, qalaq-qalaq sümük, cəsəd müqabilində.

65 Erməni qanı / *Армянская кровь*. 1907.

66 *Протест против Европы*, 1904.

Qeyd. R. Patkanyan'ın Avropa'nı İslam'dan qorumaq və Avropa'nı aclıqdan xilas etməkdə Ermənilərin həlledici rol oynaması fikri, Bernard Shaw demişkən, bir az şişirdilmişdir.

Dostunun *böyük, güclü Ermənistan vəd etmişdiniz, o hanı* sualına cavabında artıq *Türkiyə Ermənistan'ı* vəya *"İki Ermənistan"* deyilən şeyin mövcud olmadığını, ciddi dövlət adamının artıq *"məzmunсуз sözə çevrilmiş" Birleşmiş Böyük Ermənistan* fikrindən əl çəkməli olduğunu deyir.

Kaçaznuni nə olur-olsun, Rusiyasız Ermənistan'ın çox zəif olduğunu, bu zəif ölkənin mütləq, çox böyük istəklərinin mənasızlığını, Türkiyə'dən torpaq iddiasının boş olduğunu, əslində isə Türkiyə'dən çəkinmək lazım gəldiyini deyir, hətta, sanki bir əsr sonraya boylanır, Türkiyə'nin Ermənistan vasitəsilə Azərbaycan'la birləşmək istəyəcəyi ehtimalından danışır. *"Şübhə etmirəm ki, Rusiya'dan ayrılmış Ermənistan Türkiyədə heç bir qorxu yaratmayacaq. Lakin, sual verirəm: türklər onlar üçün təhlükəsiz olan bu Ermənistan'a niyə ərazi güzəştləri etməlidirlər? Nə zaman və hansı dövlət özünün zəif qonşusuna münasibətdə belə bir cömərdlik etmişdir və Türklərdən bunu gözləməyə hansı haqqımız var?.. Türkiyə'nin Rus Ordusu ilə üz-üzə olmadıqdan sonra öz məsləkdaşı və dindaşı – Azərbaycan'la Ermənistan üzərindən birləşmək istəməsi, başqa sözlə, güzəştlərə deyil, yeni istilaya can atması daha ağlabatan deyilmir?"*⁶⁷ *"Mütləq olanı tələb etmək, həqiqətən, ağılsızlıqdır. Ermənistan İngiltərə deyil, hətta İsveçrə belə deyil və ola da bilməz (öncədən görə bildiyimiz gələcəkdə də). Onun müstəqilliyi mütləq məlum məhdudiyətlərlə şərtlənməlidir."*⁶⁸

Nəticə: Nə Etməli? Yolumuz Həyanadır?

Şuşa və Şuşaətrafı ərazi üçün bilən və bilməyənin dilində səslənən *həqiqi Erməni torpaqları, qədim Erməni şəhəri* (истинно армянские земли, древний армянский город) kimi ifadələr Azərbaycanlıları yandırır yaxırdı. İşğal olunmuş Azərbaycan rayonlarının və əksər kəndlərin adlarının dəyişdirilməsi də heç bir məntiqə sığmırdı. Ermənistan baş naziri Paşinyan'ın Şuşa'da, Cıdır düzündə rəqs etməsi hər bir Azərbaycanlının milli hissəinə toxunmaq, Azərbaycan xalqına meydan oxumaq, onu təhqir etməkdən başqa bir şey deyildi. Onun bu hərəkətləri onsuz da xalqın gərilmiş simə bənzər əsəbləri ilə oynadı. Azərbaycan xalqı özünü alçaldılmış hiss etdi. Azərbaycan xalqı savaşa tələb etdi. Xalqda və orduda birlik və ruh yüksəkliyi həlledici amildir.

Savaş başladı. Azərbaycan Ordusu'nun qələbə ordusu olduğu göründü. Həm əsgər və zabıtlərin, həm müasir silah-sursat və texnologiyanın, həm diplomatik hazırlığın yüksək səviyyədə olduğu göründü. Azərbaycan

67 Age., s. 77.

68 Age., s. 81.

can öz müttəfiqini – Türkiyə'ni öz yanında gördü, yüksək döyüş ruhunun şahidi olduq, ölkənin birliyi hiss olundu. Azərbaycan qələbə çaldı.

Dünənki düşmənçilikdən sabahkı əməkdaşlığa keçmək asan deyil. Dünən - Yaddaş buna mane olur. Amma, Sabah - Gələcək bunu istəyir.

Daha nə, daha kim mane olur bizə, Ermənilərə və Azərbaycanlılara? Özümüz! Keçmişdəki ağırları unutmaq çətin olsa da, özümüzə, öz içimizə qapanmayaq, zarafat etməyi, özümüzə lağ etməyi bacaraq. Hərbi cinayətləri özümüz araşdıraq. Azərbaycanlı bir neçə əsgərin Erməni əsirlərlə rəftarı barədə Azərbaycan'da cinayət işi qaldırıldı...

Ermənilər deyirlər ki, Azərbaycanlılarla bir yerdə yaşmaq mümkün deyil. Nə üçün? Azərbaycanlılarla Ermənilər əsrlər boyu yan-yanaşı yaşamayıblarmı?! Mən bu barədə yuxarıda ətraflı söhbət açdım. Nə üçün Gürcülərlə Azərbaycanlılar, Gürcülərlə Türklər düşmən deyillər?! Azərbaycan'da Azərbaycan Türkləri ilə yanaşı Ləzgilər, Ruslar, Talışlar, Avarlar, Mehseti (Axıska) Türkləri, Tatlar, Ermənilər, Gürcülər, Kürdlər, Ukraynalılar, Yəhudilər, Tatarlar, Udilər, Saxurlar, Rutullar, Xınalıq, Qrız və digər Şahdağ xalqları, Qaraçılar, Avropalı və Amerikalılar, Hindli və Pakistanlılar... bir yerdə, dostcasına yaşamırlarmı?! Özündən razı bəzi qatı anti-Azərbaycan ruhlu Ermənilər Ləzgi, Talış və Kürdləri Azərbaycan Respublikası əleyhinə təşkilatlandırmağa çalışır, onlara qardaşlıq əli uzadacaqlarını, Azərbaycan'ı işğal edərəkən müstəqil Talışistan və Ləzgistan yaradılması üçün birgə çalışacaqlarını vəd edirdilər. Amma, mən əminəm ki, Azərbaycan'da yaşayan bütün xalqlar Azərbaycan'ı sevir, heç bir təxribata uymurlar. Əlbəttə hər xalqın içində bəzi separatçı insanlar olur, onları saymıram, onların sayı da çüzdür, gücü də. Mən Azərbaycan'da milli azlıq sayılanların hüququna hökumətin daha da həssas yanaşmasını istəyirəm. Onlara öz dillərini, mədəniyyətlərini inkişaf etdirməyə hər cür şərait yaratmaq lazımdır.

Dağlıq Qarabağ Erməniləri Azərbacan vətəndaşı olmaqla nə qazanır, nə itirlər? Nə itirəcəklərini bilmirəm. Qazanacaqları aydındır. Öz vətəni saydığı Qarabağ'da rahat yaşayacaqlar. Sosial təminatları Ermənistan'dakından daha yaxşı və Azərbaycan'dan ayrılmağa cəhd edən separatçı təşkilatın verdiyindən qat-qat daha yaxşı olacaq. Daha asan və daha gəlirli iş tapa biləcəklər; işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası üçün çox işçiyə ehtiyac olacaq.

Azərbaycan və Erməni xalqları yanaşı, qonşuluqda yaşamağa məhkumdurlar, tarix belə buyurub. Onlara məhkum kimi deyil, gediş-gəlişi olan xoş qonşu kimi yaşamağı arzu edirəm.

İstifadə Edilən Mənbələr

- Ağaoğlu, Əhməd bəy, *Şuşa, Peterburq və Paris xatirələri. Atatürkə iki məktub*, Çapar Yayınları, Bakı 2019.
- Çəmənzəminli, Yusif Vəzir. *Əsərləri. 3 cildə, 3-cü cild*, Avrasiya Press, Bakı 2005.
- Səfər Cabbarlı haqqında xatirələr*. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı 1969.
- Qarabağnamələr*, İkinci kitab, Şərq-Qərb, Bakı 2006.
- Qasımsadə Həmid, *Aleksandr Şirvanzadə*. "Gənclik", Bakı 1971.
- İsaxanlı, Hamlet. *Mənim Qarabağım və ya Qarabağ düşünü*. 1-ci hissə. Xəzər Xəbər /Khazar Review, № 402-403, № 404-405, № 406, № 407, 2021.
- Насибəyов, Үzeyир. *Seçilmiş əsərləri*. "Yazıçı", Bakı 1983.
- _____. *Seçilmiş əsərləri*, "Yazıçı", Bakı 1985.
- Ермəни qanı / *Армянская кровь*. 1907.
- Есенин, Сергей, *Полное собрание сочинений: [в 7 томах]*, гл. ред. Ю.Л. Прокушев. Москва: Наука–Голос, т. 6. Письма. 1999.
- Molla Nəsrəddin Lətifələri*, Bakı 1965.
- Налбандян, В.С., *Певец человека и любви*. Л., 1982.
- Протест против Европы*, 1904.
- Раны Армении*. Иреван, 1939.
- Шагинян, Мариэтта, *Советское Закавказье*. 1946.
- Sayat Nova*. Bakı, 1963.
- Салех бек. *Армянство*. «Елм», Баку 1994.
- Tarverdiyeva, Kövsər, *Azərbaycan mədəniyyəti Erməni dövrü mətbuatında*. "Yazıçı", Bakı 1985.
- Дневники см также: <http://national-idea.am/articles.php?id=323&l=R> [Erişim Tarihi: 26.07.21].
- <http://zim.az/edebi-elaqeler/2305-sayat-novann-azrbaycan-dilind-yazd-eirlrlr.html> [Erişim Tarihi: 26.07.21].
- <https://en.calameo.com/read/0062077563b7b72b85460>, ([Erişim Tarihi: 26.07.21].
- <https://news.day.az/society/322788.html>, [Erişim Tarihi: 26.07.21].
- <https://irs-az.com/new/pdf/1275828355675099135.pdf> [Erişim Tarihi: 26.07.21].